

ուսիսիս և արգաւանդահող, լցեալ ամենատեսակ բերովք ուտող Հայաստանեայց աշխարհի և անուշահամ ջրովք. գտանին 'ի լերինս նորա և էրէք և վայրի գազանք: Առողջարար է օգ երկրին և մաքուր. և բնակիչքն են կորձալեզուք, բայց քաղաքավարք և հիւրամեծարք. զնոյն լեզու բարբառին զոր միանգամ առնուն 'ի կիր ամենայն լեռնականք վայրայն:

Իշխանք (Կիսկ) բազումք գտանին 'ի գաւառսն այնոսիկ յաղպէ Արաց՝ յորոց երևելին է՝ մեծ իշխանն 'Սադիան՝ զոր և պատմագիրք մեր յիշատակէն ուրէք, և ունի զբազում արտօնութիւնս 'ի կայսերէն Առասաց. քանզի կարէ ինքնագլուխ ձեռնամուխ լինել 'ի մեծամեծ իրս, և պատերազմունս անգամ ընդ մերձակայ լեռնականսն մղել, և երկուտասան հազար տունք կան նմա 'ի ստրկութիւն ծառայութեան, որք են առ հասարակ յաղպէ Արաց, թէպէտ և գտանին իսկ ոմանք 'ի մերոյն և 'ի Հրէից: Ունի զանմատոյց ամրոցս և բերդս և թնդանօթս և քաղաքապիւղս, և ուր գտանին զոնէ երկու կրպակք վաճառաց՝ հարկ է զի գտանիցի անդ որ 'ի մերազգեսց, քանզի և վաճառականութիւն երկրին ըստ մեծի մասին 'ի ձեռս Հայոց և Հրէից է:

Բնակիչք երկրին հասարակօրէն են ուժեղք, բարձրահասակք, յաղթանդամք և յաջողակք, որպէս 'ի պատերազմունս՝ նոյնպէս և 'ի մշակութիւնս. հնազանդք են տեարց իւրեանց մահուամբ չափ, քանզի եթէ հրամայեսցէ ոմն 'ի մեծամեծաց ծառայից իւրոց հարկանել զմերձակայն իւր, առանց իմանալոյ զպատճառն և առանց ժամավաճառ լինելոյ իսկոյն կատարէ զհրաման տեառն իւրոյ: Ստրուկք են իշխանաց ամենեքին առ հասարակ, և յոյժ ալքաստք. չգիտեն բնաւ եթէ զիարդ պարտ

իցէ սերմանել զցորեան, այլ առ հասարակ շատանան մարացորենով և զովով՝ պահէն անասունս սակաւս, և տեարք անասնոյն չգիտեն եթէ որպէս արժանիցէ բաժանել զիւզն 'ի մածնոյ. նա մանաւանդ չգիտեն եթէ զինչ խնոցին իցէ, և որ այլ ևս 'ի սոցին սակի:

Իշխանք երկրին կամ իշխանազունք կէսք ծառայեն 'ի դիւանատունս տէրութեան Առասաց և այնու շատանան, և ոմանք պարապեալք յորսս և 'ի զբօսանս՝ չգիտեն և ոչ զստորագրութիւն անուան իւրեանց ըստ վաղեմի իշխանագանց:

(ԱՒԱՐՏՆ ՅԱՌԱՋԻԿԱՅՍ)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Իշխանի պապերութեան սիւլբանարանէս. նը և յառաջանալուն պապութեանը²:

Ի Էկատարան:— Վրոց պակասութիւնը և տպագրութենէ առաջ եկած օգուտները տեսնելով Յովհաննէս Վարմատանէնց անունով քահանայ մը՝ Էհաստան անցաւ, և հոն տարուան մը մէջ մեծ ջանքով առանց խնայելու ստրկի և աշխատութեան, երկու տեսակ բոլորգիր թափել տուաւ յամի տեառն 1616: Ետքը Սեբեթիսէթ կաթողիկոսին օրովը սաղմոսարան մը տպագրեց Իւվով քաղաքին մէջ. բայց ինչպէս հաւանական կ'երևնայ, տեսնելով որ ջանքին համեմատ ընդունելութիւն մը չգլտաւ իր աշխատութիւնը, փորել տուած գրերուն տձեռութեանը համար, ինքն ալ ձեռքը ետ քաշեց. վասն զի առջի տպել տուած գիրքը միանգամայն վերջինը եղաւ: Սողմոսին ճակատը այս կերպով դրուած է. «Սողմոս 'ի Վաւիթ. տպագրեցաւ սաղմոսարանս 'ի կազմարանն Վարմատանէնց տէր Յովհաննէսին. թվին մարգեղութենէն

զանուն. քանզի գրեթէ ամենեքեան են առանց գլխարկի:

¹ Տոհմ սոցա համարի երկրորդ արքային Խմբէթայ, և երբեմն այնքան հզօրացան մինչև ակնածել արքայի իսկ իւրեանց 'ի նոցանէ:

² Սա է մանրատեսակ հունգ. գեղնագոյն՝ մեծութեամբ կորեկի՝ զոր արկեալ յեռացեալ ջուր ուտեն առանց աղի:

³ Առջի հատուածը տես երես 230:

փափաքանոք 'ի Հռոմ քաղաք, և անդ չորս ամ բազում աշխատութեամբ և բազում նեղութեամբ և բազում չար չարանաւք, զոր չէ հնար 'ի գիր արկանել, զոր ծածկագէտ ստեղծաւորն իմ գիտէ: Եւ հանի զսրդպատն և զկաղապարքն, զծաղիկքն և զծաղկագրերն բազում աշխատութեամբ: Եւ յետոյ եկեալ հասա 'ի Սէնետիկ, սկսայ 'ի գործ արկանել: Օր և նկարեցաւ տըսրագրական երգարանս Վաւթի 'ի Թուականիս Հայոց Ռ.Ղ.Ա. 'ի Ժամանակս իշխանաց իշխանի պայծառագոյն Փրանկիսկոսի Լորիցո տուճին, մեծաւորաց հրամանաւ և բրվիլէճով, ձեռամբ իմոյ նուաստ Լնկիւրացի Թարգմանիչ Յոհաննէսին որ Ղիւաննի Սօլինոյ կոչի, 'ի լաւ ընտիր յաւրինակէ Վառնեցւոյ, և յայլ ընտիր վարդապետաց ստուգուած և վկայեաժ օրինակէ . . . յիշեցէք . . . աղաւթս ձեր զնուաստ Լնկիւրացի Յոհաննէս որ պատճառ եղէ թէ գրին և թէ տպագրելոյն, և զպատուական այրն Յովսէփոյ Լրումթաւրիժն որ ոսկով և արծաթով օգնեաց ինձ . . . 'ի տպագրատունն Սալիզադաու, 'ի Արիշ տեղ մին ալ համառօտիւ կը յիշէ: Օ աշխատողս 'ի օմն զնուաստ Լնկիւրացի Յոհաննէս Թարգմանիչս յիշեցէք 'ի տէր, որ հինգ ամ բազում աշխատութեամբ ինքն մինակ զայս չափս 'ի յայտ և 'ի կատարելութիւն եհան: Տարագրութեան գիրքը հասարակ ութածալ է. գրերն ալ միջակ՝ Լքգարու փորել տուած գրոցը նմանողութեամբ. իսկ ձագագրերը, ու լուսանցից մէջ ամէն մէկ կանոնի սկիզբը դրուած զարդերը՝ ձեռագրաց մէջ գրանուածներուն նմանը շինել տուեր է. տըսրագրութիւնն ալ մարութ է, թէպէտ և սխալագրութիւնք մէջը չեն պակսիր:

Յովհաննէս Լնկիւրացւոյն երկրորդ տպագրած գիրքն է, ըսինք, Շնորհաւոյն Յիսուս որդին, որուն մէջ սուրբ հայրապետին բաց 'ի ուրիշ քերթուածներէն Սիողասանութիւնն ալ տպագրուած է: Իսկ վերջը այսօրիսի յիշատակարան մը գնել տուեր է տպագրողը:

«Փառք . . . որ ետ կարողութիւն նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Յոհաննէս անկիւրեցւոյ Թարգմանիչի որ մականունն ըստ Հռովմայեցւոյ Ղիւաննի Սօլինոսասի, հասանել 'ի յաւարտ տպագրութեան արհեստիս, զոր բազում ջանիւք և շատ նեղութեամբ տքնեալ և աշխատեալ այս վեց ամ է զոր կախեալ կամ վասն տպագրութեան արհեստիս . . . եղի 'ի մտի զտպագրութեան արհեստն առ 'ի սայծառութիւն ազգիս Հայոց: Եւ և պատճառ աշխատանաց մերոց այս էր, զի յԱրհայեցի Արապիոն կաթողիկոսն բազում փափաք ունէր վասն տպագրութեան արհեստիս, և ոչ եղև հասու: Եւ ետ պատուէր աշակերտին իւրոյ Տէր Վրիգոր քաղաքունապետին Վեսարիոյ՝ լինի եթէ դու կարողանաս տպագրութեան արհեստի, և նայ և ոչ կարողացաւ: Իսկ նա ինձ մեղաւորիս և անարժանիս իբր հարկս 'ի վերայ եղեալ պատուիրէր ինձ հանապաղ թէ լինի դու կարողանաս. վասն զի իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս Փռանկաց եթէ կարդալով և եթէ լեզաւ. այսպէս յանձին կալեալ ջան եղի աղօթիւք նորա: Օր և պարգեատուն ամենեցուն Քրիստոս պարգեւեաց 'ի ձեռին իմոյ զայսչափն առ 'ի սայծառութիւն մանկանց սրբոյ եկեղեցւոյ 'ի տանս Հայոց: . . . Եւրդ եղև կատարումն երգոյս 'ի լաւ և յընտիր օրինակէ՝ բազում քննութեամբ և ստուգաբանելով . . . 'ի վայելուչ և 'ի գեղեցկաշէն կղզիս Սահաւոյ, և յիշխանութեանն նոյն քաղաքի Փրանկիսկոս Լորիցո դուճին, և մեծամեծաց հրամանաւ և բրվիլէճով . . . 'ի տպագրատունն Սալիզադաու, 'ի Երբ ալ տպագրութեան հանգամանքը առջինին նման ըլլալով՝ վրան խորհրդածելը աւելորդ կը սեպենք:

Յովհաննէս Լնկիւրացին բաց 'ի այս երկու գրքերէն որոնք Սէնետիկոյ մէջ տպագրեց, խորհրդատեալ մ'ալ տպագրել տուաւ Հռովմ 1642ին, Լքգարեան գրերով: Սասն զի ազգերնուս այն ամենահարկաւոր գրոց կարօտութիւնը տեսնելով, Հռովմայ Տարածման հաւա-

տոյ կամ Փրոփակնտա ըսուած ժողովին առաջարկեց . ծիրանաւորքն ալ Սինէնցիոս Տիքարտոս անունով մէկուն մը յանձնեցին՝ որ աչքէ անցնելով տպագրել տայ : Վրբին ճակատը կրկնալեզու է , հայերէն և լատիներէն . « Սարգեալ սուրբ խորհուրդ պատարագի հայոց . Ordo divinæ Missæ Armenorum, Romæ, Typis et expensis Sacræ Congregationis Propag. Fidei » . Ետքը երկու վկայագիր կան հայ լեզուով , որոնցմէ առջինն է . « հայոց պատարագի խորհուրդս այս լատին լեզուով գրեալ ինձ յանձնեցին սուրբ ժողովն Վարտինալաց . վասն օգտութեան հայոց ազգի . և ես Սինէնցիոս մականուամբ Ռիքարտոս՝ նորին սուրբ ժողովոյն հրամանաւն առեալ տեսի և սրբագրեցի . կազմեցաւ Ռոմա , թվ . 1675 : Ես Սինէնցիոս Ռիքարտոս , նորին սուրբ ժողովոյն աստուածաբան վարդապետ » : Իսկ երկրորդ վկայագիրն է . « Ես Յովհաննէս Սուրինա Թարգմանիչ հայոց զգիրքս զայս հայի և լատինի լեզուով գրեալ տեսի և կարդացի . և վկայեմ վասն ճշմարտութեան զի ամենեւին հաւասարին միմեանց բարի և ստոյգ » : Տպագրութեան զիրքը փոքր քառածալ է և երկիջեան , որոնցմէ առաջինն է ըստին Թարգմանութիւնը և երկրորդը հայ բնագիրը : Իրաւ է որ այս տպագրութեան մէջ ալ փոփոխութիւններ մտցուած են , բայց Ռարսեղ քահանայն սխալ իմացմամբ կամ չգիտութեամբ ուրիշ շատ տարբերութիւններ մէջը մտուց երբոր 1677ին այս գրոց երկրորդ տպագրութիւնը ըրաւ :

Յովհաննու Լեւոնիւրացւոյն գրերը կ'երևնայ թէ իր մահունէն ետքը Յովհաննէս Պովիս անունով Սենտիեցի տպագրապետի մը անցեր են . վասն զի « Ես » որի գրոց առջի տպագրութեանէն տասնըեօթ տարի ետքը՝ նոյն գրով դարձեալ տպագրեց Պովիս , գրեթէ նոյն դրբով և նոյն պատկերներով : Իր յիշատակարանին քաղուածէն ընթերցողը գիւրաւ կրնան իմանալ այս տպագրութեան պատճառը « Որ

ետ նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Տուան Պաղիսդա որ մականուամբ աւսի Պովիս , որ եմ ազգաւ լադինացի 'ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն Սանատիկոյ , զոր բազում ջանիւք և աշխատանք հազիւ կարացի 'ի յանկ հանել զտպագրութեան արուեստս . . . Ետ 'ի մօր զտպագրութեան արուեստն առ 'ի պայծառութիւն ազգին հայոց . այլ և պատճառ աշխատանաց մերոց այս էր , որ բազում ժամանակաւ յառաջ ունէի սէր և բարեկամութիւն հետ ազգին հայոց . և յարաժամ կայի տեսանել զշքեղաշուք իշխանն հայոց Խոճայ Սափրազն . զոր ոչ կարացի հասանել ցանկութեանս իմոյ , զոր փոխեալ է առ Բստուած , և զնորահաս որդին իւր զԽոճայ Սափրազն . . . իննորեմ անմեղադիր լինել սակս անյարմարութեան , քանզի ամենեւին ոչ գիտէի լեզու հայոց և կամ գիր . և ոչ տեսեալ 'ի վարպետաց զայս տպագրութեան արուեստն , ըստ պարգեւելոյն սմա 'ի հոգւոյն սրբոյ այսքան յայտ ածեալ երևեցուցի վասն օգտութեան ազգին հայոց , զոր և հասի յաւարտ . . . 'ի լաւ և յընտիր օրինակէ բազում քննութեամբ և ստուգաբանելով . . . 'ի վայելուչ և 'ի գեղեցկաշէն կղզիս Սանատիկոյ , և յիշխանութեաննոյն քաղաքի Տօմէնիկօ Քոնթարինի դուճի . . . Սատարեցաւ գիրք երկու՝ նախ Յիսուս որդի և ապա Սաղմոս , 'ի տպագրատուն Պովիսին » : Ինչպէս որ ըսինք , Յովհաննու Լեւոնիւրացւոյն գաղափարներն են՝ Պովիսին գործածած հայ տառերը . և իրմէ ետքն ալ , ինչպէս հաւանական կ'երևնայ , նոյն տառերը Սուղայեցի Խոճայ Սահրատին ձեռքը անցեր են , որուն ըրած տպագրութեանցը վրայ յաջորդ հաստուածով պիտի խօսինք :

Իրմէ ետքը Սիւրբայէլ Պարսոն անունով Սենտիեցի ուրիշ տպագրապետ մը , չենք գիտեր ինչ բանէ յորդորուելով , մասնաւոր գիր փորել տուաւ հայերենի համար , ու 1680ին ինչուան 1690 տասը տարուան միջոցի մէջ քանի մը հայագիր տպագրութիւններ ընծայեց ,

և նախ Մէտաբանի առջի տպագրութիւնը ինքը ըրաւ յամի 1680, որուն տպագրութեան գիրքը փոքր ութածալ է, գիրն ալ մանր ու տձև: Գլխին վերջը այս յիշատակարանը դրուած է. «Մարտեալ կատարեցաք յամի տեառն 1680 և ըստ Հայոց ՌՃԻԹ, յամեանն օգոստոսի 'ի Սէնէտիկ քաղաքի, 'ի վեհապետութեան եկեղեցւոյն Վրիտտոսի Լննօչէնցիոսի տաճարորդի, և 'ի հայրապետութեան տեառն Յակօբայ սրբազանի կաթողիկոսին Հայկազունեաց», և յետք 1683^ն ուրիշ երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ աւետարանի, միջակ գրերով ու երկիջեան փոքր քառածալ դրքով: Բայց առջինին վրայ ունեցած կատարելութիւնը այն էր որ գրքին ճակտէն ետքը անմիջապէս Եւսեբիոսի առ Վարպիանոս թուղթը դրնել տուեր է, իբրեւ նախադրութիւն մը աւետարանաց, ետքն ալ աւետարանաց համաձայնութիւնները որ համաբարբառ կ'ըսուին: Մէտաբանէն ետքն ալ այս համառօտ յիշատակարանը կայ. «Մարտեալ տպագրութիւն վայելաւոր սրբոյ աւետարանիս 'ի լաւ և յընտիր օրինակէ, յամի մարդեղութեան տեառն ՌՈՁԶ, և 'ի թուաբերութեանն Հայոց ՌՃԼԵ 'ի ԺԴ մայիսի ամսոյն 'ի Սէնէտիկ քաղաքի. բազում երկամբք և աշխատանք, վասն ոչ գտանելոյ ըզհամաձայնութիւն համաբարբառիցն» 'ի պատճառս անհոգութեան գրչացն... զի մինչև ցայժմ համաբարբառիւք աւետարան ոչ էր տպեցեալ երբէք՝ վասն դժուարութեան զանազանից թուոցն», — Եւ այն տարին որ աւետարանին առջի տպագրութիւնը ըրաւ Պառայօն, Հայեւի ճշմարտութեան ըսուած գրքոյի մ'ալ հրատարակեց, փոքր ութածալ դրքով և միջակազիր անպիտան տպագրութիւն: Եւս գրքոյից Յակօբ հոլով ըսուած հայ քահանային շարագրածն է, որ իրեն ուսումը հոլովմայ Տարածման հաւատոյ վարժարանին մէջ առեր, ու հոն ձեռնադրուեր էր: — 1681^ն Ժամագրոց համառօտութիւն մը տպագրեց, յաջորդ տարին ալ սաղմոս մը Ոսկանայ տպագ-

րածին համեմատ: — 1683^ն Ռաբան Կան ըսուած աղօթագրոց առաջին տպագրութիւնը ըրաւ, զորն որ լատին լեզուէ թարգմանած է Ստեփանոս Լեհացի ըսուած բազմարդիւն և աշխատասէր վարդապետը: — Եւ այն տարին՝ Երազմոն Ժաշիկ զօրութեանց ըսուած հոգեւոր գրոց երկրորդ տպագրութիւնը ըրաւ. վասն զի առջինը տասը տարի առաջ Փրոփականտայի տպարանէն ելած էր: — 1690^ն ալ իր տպագրութեանցը վերջինը, այսինքն Վարդութեան գիրք մը ու խորհրդատեսութիւն:

(ՄԵՅՅԱՅՆ ՈՒՐԻՇ ԵՆԳԵՄ)

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Օգրմանաւի պարարտութեան:

Եւս ԳԻՒԿԻ, Պոսէնկոյի և Տիւմայի ուսումնական երկասիրութիւնները ցուցցին թէ բուսոյ երկրէս առած սննդական նիւթը համեմատաբար մթնոլորտէն առածէն յանհունս նուազ է:

Հեղուկ պարարտութեան հնարողները, որ են Տիւսոյ գաղղիացիները, ասկէց հետեցուցին թէ չէ հողոյն այլ սերման պէտք է պարարտութիւն տալ որպէս զի ծլին:

Ուրեմն ցանելու սերմը պէտք է նախ այնպիսի պարարտացուցիչ նիւթի մը մէջ ձգել որ անոր ծլիլը երազէ, շուտով տերեւ ու արմատ արձակել տայ, որով նորաբոյս տունկը, բաց 'ի մշակութեան ծախքը զգալապէս նուազելէն, դիւրաւ կրնայ մթնոլորտին մէջ ցրուած սննդաւոր տարրերէն ծծել ու արագ արագ աճիլ ու առատ պտուղ տալ:

Տիւսոյք այս մտքով լուծեցին այն երեւելի առաջարկութիւնը որ հմուտ երկրագործաց մեծ մնածման նիւթ է:

1840^ն Վաղղիոյ արուեստից հանդէսին մէջ դրուած զարիի ու ցորենի ծղօտներն ու հասկերը, որ Տիւսոյք ա-